

आवधिक योजनाअवधिमा पूँजीगत खर्च र स्रोत व्यवस्थापनको समीक्षा

मिनराज पौडेल

minrajpaudel19@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-3177-4365>

शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रिवि, कीर्तिपुर

भानुभक्त पाण्डे

pandeybhanu48@gmail.com

जनमैत्री बहुमुखी क्याम्पस, कुलेश्वर

राजेन्द्रकुमार पोख्रेल

rpokhredang@gmail.com

महेन्द्ररत्न क्याम्पस, ताहचल

शब्दकुञ्जी

आवधिक योजना,
पूँजीगत खर्च, वैदेशिक
अनुदान, राजस्व,
सार्वजनिक ऋण ।

लेखसार

यो अध्ययन व्याख्यात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित छ । नेपालका आवधिक योजनाहरूलाई संगणना विधिका आधारमा छनोट र पुस्तकालयीय विधिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा द्वितीय तथ्याङ्कको मात्र प्रयोग गरिएको छ । सङ्कलित तथ्याङ्कहरूको विश्लेषण शाब्दिक, अङ्क, र प्रतिशतका माध्यमबाट गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य आवाधिक योजनाअवधिमा पूँजीगत खर्चको अवस्था र त्यसको स्रोत व्यवस्थापनको समीक्षा गर्नु रहेको छ । अध्ययनको निष्कर्षमा के देखिन्छ भने पहिलो योजना अवधिमा शासकीय संरचनाका कार्यहरू मात्र भए भने दोस्रोदेखि सातौंसम्म पञ्चायती व्यवस्था अनुकुलका कार्यहरू मात्र भए । त्यसैगरी आठौँदेखि हालसम्म आर्थिक विकासका सुधारात्मक कार्यहरू मात्र भए । विनियोजित पूँजीगत खर्च, राजस्व परिचालन र वैदेशिक सहयोग तथा अनुदान लक्ष्य अनुरूप परिचालन हुनसकेको देखिदैन । दसौँ योजनादेखि चालु खर्च पूँजीगत खर्चभन्दा उच्च हुँदै आएको देखिन्छ । सार्वजनिक ऋणको भार तिब्र दरमा बढेको छ । २०७६ असारदेखि २०७९ फागुन मसान्तसम्म (४४ महिनामा) उक्त ऋण झण्डै दोब्बर (९३.५१ प्रतिशत) ले वृद्धि भएको छ । नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय अत्यन्तै न्यून दरमा वृद्धि भएको छ । दिगो आर्थिक विकासका लागि देशभित्रको मानव तथा प्राकृतिक साधन र स्रोतको दिगो परिचालन गर्न कुल गार्हस्थ्य बचतमा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसका लागि तत्काल सरकारी उपभोगको क्षेत्रमा मितव्ययिता अपनाउँदै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमतामा वृद्धिका लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको बहूदो अंश लगानीतर्फ प्रवाहित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

विषयपरिचय

नेपालमा विगत दुई दशकदेखि चालु खर्च बढ्दो र पुँजीगत खर्च घट्दो अवस्था, र पुँजीगत खर्चको कमजोर दक्षताका कारण देशको आर्थिक विकास गम्भीर समस्यामा परेको छ (Paudel, 2012)। यस परिदृश्यले वित्तीय प्रशासनको लागि असामान्य दबाव सिर्जना गरेको छ। स्वास्थ्य र शिक्षा दुवै क्षेत्रमा चालु खर्चभन्दा पुँजीगत खर्चले आर्थिक वृद्धिमा टेवा पुऱ्याउँछ भन्ने मान्यताका आधारमा यो दबाव सिर्जना भएको हो (MoF, 2021)। पुँजीगत खर्च भनेको देशको आर्थिक विकासका लागि आवश्यक दीर्घकालीन भौतिक वा स्थिर सम्पत्तिहरूको निर्माण वा खरिदका लागि गरिने भुक्तानी हो। देशको तिव्र आर्थिक विकासका लागि नयाँ सम्पत्ति, प्लान्ट, इन्फ्रामेन्ट, उत्पादन, प्रविधि आदिमा गरिने लगानी नै पुँजीगत खर्च हो। यसले देशको अल्पकालीन र दीर्घकालीन वित्तीय स्थितिमा ठूलो प्रभाव पार्छ। त्यसकारण, बुद्धिमानी पुँजीगत निर्णयहरू लिन देशको वित्तीय स्वास्थ्यको लागि महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। उच्च पुँजीगत खर्चले आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सहयोग गर्छ। देशमा भएको पुँजीगत खर्च उच्च वा न्यून हो भन्नका लागि देशको जनसांख्यिकीय तथा स्रोत परिचालनको अवस्थालाई हेर्नुपर्छ (Taiwo & Taiwo, 2011)। नेपालको जनसंख्या २.९१ करोड जसमध्ये १.४२ करोड (४८.९८ प्रतिशत) पुरुष र १.४९ करोड (५१.०२ प्रतिशत) तथा लैङ्गिक अनुपात प्रति १०० महिलामा ९५.५९ पुरुष (NSO, 2023) र प्रति व्यक्ति आय (प्रचलित मुल्यमा) \$१४१० रहेको छ (MoF, 2023)। मुलुक अहिले एकात्मक प्रणालीबाट सङ्घीय शासन प्रणालीमा छ। वि.सं. २०७२ मा जारी भएको नेपालको संविधानले नागरिक अधिकारको प्रत्याभूति, तीन तहका सरकारसहितको सङ्घीय राजनीतिको स्थापना र समृद्धितर्फको विकासको मार्गचित्रलाई निर्देशित गरेको छ (NLC, 2072)। नेपाल हाल राजनैतिक परिवर्तनको एक चरण पारगरी आर्थिक विकासको

चरणमा पुगेको छ (KC Saugat, Sharma, Pandey, & Baral, 2023)। त्यसकारण, नेपालको तिव्र आर्थिक विकासका लागि पुराना योजनाहरूको समीक्षा गरी योजनाभिन्न रहेका सबल तथा कमजोरीबाट पाठसिकन सकिन्छ। त्यसका लागि योजनाहरूको समीक्षाको आवश्यकता देखिन्छ।

योजना भन्नाले भविष्यमा गरिने कार्यको व्यवस्थित खाका हो (Shiwakoti, Paudel & Shrestha, 2012) तर भविष्यमा के गर्ने ? कसरी गर्ने ? कसका लागि गर्ने ? उक्त गरिएको कार्यबाट के प्राप्त हुने ? प्राप्तीलाई कसकस्मा बाँडफाँड गर्ने ? आदि सृजीत प्रश्नहरूको समाधान गर्ने वर्तमानको सोच, विचार, छलफल वा दिमागी मन्थनको निचोडलाई व्यवस्थित गरी प्रस्तुत गर्नुलाई नै योजना भनिन्छ (Dahal, Paudel, & Paudel, 2068)। विकास एक व्यक्तिपरक तथा मूल्यमा आधारित अवधारणा हो। त्यसैले यसको कुनै एक अर्थमा सबैको सहमति हुन सक्दैन। अर्थात् विकास एक संस्था हो जसअर्न्तगत विशेषगरी विकासोन्मुख देशहरूमा धेरै सामाजिक कार्य तथा आयोजनाहरू सञ्चालन गरिन्छ (Green, 2012)। आर्थिक योजनाको सुरुवात दोस्रो विश्वयुद्धपछि तत्कालीन सोभियत संघबाट प्रारम्भ भएको थियो (Neupane, 2069)। त्यसपछि संसारका अरु देशहरूले पनि योजनाको आवश्यकतालाई महसुस गर्न थाले। वि.सं. २०१३ सालको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनादेखि वर्तमान पन्ध्रौँ योजनासम्म आइपुग्दा नेपालले पनि ६७ वर्षको योजनागत विकास अनुभव हासिल गरेको छ। नेपालमा हालसम्म १५ वटा आवधिक योजनाहरूको कार्यान्वयन सम्पन्न भईसकेको छ (NPC, 1956)।

आर्थिक योजना भनेको सम्पूर्ण अर्थव्यवस्थाको व्यापक सर्वेक्षणको आधारमा निर्दिष्ट अधिकारीको चेलनशिल विवेकबाट प्रमुख आर्थिक निर्णयहरू गर्नु हो (Dahal, 2004)। देशगत योजनाको

स्वरूप, आकार, उद्देश्य, लक्ष्य, प्राथमिकता, नीति तथा कार्यक्रमहरू राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक, शैक्षिक आदि क्षेत्रमा हुने भिन्नताले फरक पार्दछ (Shakya, 2023) । आधुनिक युगमा योजनालाई आर्थिक विकासको माध्यमको रूपमा हेर्न थालिएको छ । समाज, सामाजिक संरचना तथा मानवीय जीवनचक्र दिनप्रतिदिन जटिल बन्दै गएका छन् । मानिसका आवश्यकताहरू तिब्र गतिमा परिवर्तन भइरहेका छन् । ती परिवर्तीत आवश्यकताहरू पूरा गर्न योजनागत विकास अनिवार्य छ (Halfon, Russ, & Schor, 2022) । त्यसकारण हाल संसारका सबै देशहरूले योजनागत विकास कार्यको थालनी गरेकाछन् । एउटा व्यक्तिका जस्तै देशका पनि असीमित आवश्यकताहरू हुन्छन् । सीमित साधनलाई असीमित आवश्यकताहरूमध्ये प्राथमिकताको आधारमा सुनियोजित ढंगले खर्च गर्न आर्थिक योजनाको आवश्यकता पर्दछ (Neupane, 2069) । देश विकासको सबैभन्दा छिटो वा छोटो बाटो भनेको योजनागत विकास कार्य हो । जनताको आय र रोजगारीमा वृद्धि गरी गरिबी न्यून गर्न यी क्षेत्रहरूलाई आवधिक योजनाले उच्च प्राथमिकतामा राख्न सक्छ । यदि योजनागत विकास नगर्ने हो भने सानो संख्यामा समाजमा रहेको उच्च वर्गले राज्यबाट अनाधिकृत रूपमा सबै प्रकारका लाभहरू ठूलो परिमाणमा सधैं प्राप्त गरिरहन्छ । यसका विपरित ठूलो संख्यामा समाजमा रहेको न्यून-मध्यम तथा न्यून वर्गले राज्यबाट कुनै प्रकारका लाभहरू प्राप्त गर्न सक्दैन (Velayudhan, 2022) ।

प्रयाप्त लगानीको कमिका कारण नेपालको निजीक्षेत्र आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधार निर्माणमा पूर्णतया सक्षम देखिदैन । नेपालको निजीक्षेत्र लाभबाट अलिबढी प्रेरित छ । त्यसकारण सेवामूलक क्षेत्र तथा न्यून लाभका क्षेत्र र आधार भूत आवश्यकताका क्षेत्रको विकासमा निजीक्षेत्रको

भरण गर्न सकिदैन (Goldsmith, 1985) । त्यसकारण, तल्लो स्तरका जनताको हितका लागि सरकारी योजनागत विकासको आवश्यकता छ । आधुनिक युगका मानिसहरूको चाहना तथा आवश्यकताहरू परम्परागत उत्पादन प्रणाली र पुरानो उत्पादन प्रविधिबाट पूरा गर्न सकिदैन । उत्पादनमा यस्तो प्रणाली र प्रविधिको प्रयोगले उत्पादन परिमाण तथा गुणस्तरमा समेत कमि ल्याउँछ । फलस्वरूप, यसले न्यून उत्पादन, न्यून रोजगारी, न्यून आय, न्यून बचत, न्यून लगानी र पुनः न्यून उत्पादन जस्तो गरिबीको दुश्चक्रमा पुऱ्याउँछ (Mirzabaev, Stokov, & Krasilnikov, 2023) । त्यसैले पुँजी निर्माणको दरलाई उच्च बनाउँदै गरिबी, बेरोजगारी कम गर्न तथा विदेशी पुँजीलाई स्वदेशमा भित्र्याउनका लागि पनि योजनागत विकासको आवश्यकता पर्दछ ।

देशको आर्थिक विकासका लागि वित्तीय संस्थाहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । जुन देशमा प्रयाप्त वित्तीय संस्थाहरूको विकास भएको हुन्छ त्यो देशमा आर्थिक विकास सम्भव हुन्छ । नेपालमा अत्यन्तै पातलो संख्यामा सहर केन्द्रित वित्तीय संस्थाहरूको स्थापना भएकाले पुँजी लगानीको अवसर अत्यन्तै कमभई उत्पादनशील उद्योगहरूको विकास हुन सकेको छैन (Niroula, & Updhaya, 2023) । सरकारले आवधिक योजना मार्फत देशमा वित्तीय संस्थाहरूको प्रयाप्त विकासका लागि नीजि क्षेत्रलाई प्रोत्साहन गर्ने नीति अवलम्बन गर्नसक्छ । यसका साथै देशको आर्थिक तथा सामाजिक लगायत सबै क्षेत्रको विकास गरी सम्बृद्धि हासिल गर्नका लागि पूर्वाधार विकास हुनु अनिवार्य शर्त जस्तै हो । यातायात, संचार, विद्युत आदिको विकास तथा विस्तार नभएसम्म उद्योग तथा कृषिको समुचित विकास हुन सक्दैन (Mahebe, & Mugobera, 2023) । फलस्वरूप नेपालको आर्थिक विकास तिब्र गतिमा हुन सकेको छैन । नेपालको श्रम बजारमा हरेक वर्ष करीव ६ लाखको संख्यामा शैक्षिक

बेरोजगारीहरू कामको खोजिमा आउँछन्। शैक्षिक बेरोजगारी उत्पादनले देशलाई नै अप्ट्यारोमा पार्ने अवस्था छ। बेरोजगारीहरूलाई रोजगारी दिन कृषिमा आधुनिकीकरण तथा चक्लाबन्दी, नयाँनयाँ उद्योगहरूको स्थापना आदि कार्य गरिनु पर्छ (Paudel, 2072)। यी उल्लेखित कार्यका लागि पनि योजनागत विकासको आवश्यकता प्रष्ट हुन्छ।

यी उल्लेखित विचारहरूलाई दृष्टिगत गर्दा देश विकासका लागि पूँजीगत खर्चको अहम भूमिका रहन्छ। नेपालसँग जतिवर्षका योजनावद्ध विकासका अनुभवहरू छन् छिमेकी मुलुकहरू श्रीलंका, चीन, भारत तथा संसारका अन्य धेरै देशहरूसँग पनि करिव त्यति नै वर्षका अनुभवहरू छन्। तर वर्तमानमा नेपालको आर्थिक विकासभन्दा ती देशहरूको आर्थिक विकास धेरै माथि छ (Bhattarai, 2023)। सन् २०२२ मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा नेपालको प्रतिव्यक्ति आय \$१३७१.९, चीनको \$१२७३२.५ र भारतको \$२३०१.४ रहेको देखिन्छ। त्यसैगरी, सार्कका अन्य देशहरूमध्ये बंगलादेशको \$२६८७.०, पाकिस्तानको \$१५५१.२ र श्रीलंकाको \$३३९३.० छ (CEIC, 2023)। नेपालमा सन् १९५१ देखि सरकारी बजेट निर्माण गरी व्यवस्थित रूपमा आर्थिक कार्यहरू गर्न थालिएको थियो। उक्त कार्य भारतमा सन् १८५८ देखि सुरु भएको थियो। तर आवधिक विकास योजनाको सुरुवात भने करिव-करिव एकै समयबाट भएको हो। तर पनि नेपालको प्रतिव्यक्ति आय भारत लगायत सार्कका अन्य देशहरूको तुलनामा न्यून देखिन्छ (NPC, 2019)। उक्त तथ्याङ्क हेर्दा यहाँ एउटा प्रश्न उठ्छ की के नेपालका आवधिक योजनाहरू पूँजीगत खर्चको दृष्टिकोणबाट असफल हुन् ? वा के ती आवधिक योजनाहरूले निर्धारण गरेको पूँजीगत खर्चको श्रोत व्यवस्थापन लक्ष्यअनुसार हुन नसकेको हो ? यसको कारण पत्ता लगाउँन आवधिक योजनाहरूको समीक्षा हुनु आवश्यक छ।

नेपालमा प्रयाप्त प्राकृतिक साधन र स्रोतहरू छन्। तिनीहरूको समुचित परिचालन हुन नसक्दा देशको आर्थिक विकास अत्यन्तै पछि परेको छ। फलस्वरूप उच्च गरिबी, न्यून आय, उच्च बेरोजगारी, न्यून उत्पादकत्व, गुणस्तरहीन जीवनशैली, न्यून बचत, न्यून पुँजी निर्माण, न्यून लगानी आदि नेपालका पर्यायवाची बनेका छन् (UNICEF Nepal, 2018)। शिक्षा, स्वास्थ्य, सरसफाइ, पोषण, खानेपानी, शौचालयजस्ता सामाजिक विकास सूचकहरू पनि अत्यन्तै न्यून अवस्थामा छन्। नेपाल यातायात, संचार, विद्युत, आवास तथा सहरीकरण, विज्ञान तथा प्रविधि र वातावरण सन्तुलनका क्षेत्रमा अत्यन्तै पछि परेको छ। समाजमा अनैतिक क्रियाकलापहरू चोरी, डकैती, हत्या, अपहरण, भ्रष्टाचार आदिको विकास भइरहेको छ (Paudel, 2072)। यी तथ्याङ्कका आधारमा, अन्य देशहरूको तुलनामा नेपालको आर्थिक विकास अत्यन्तै मन्द गतिमा रहेको छ भन्न सकिन्छ। नेपालको विकासको अवस्था किन मन्द रह्यो ? के नेपालले अवलम्बन गरेका आवाधिक योजनाहरूमा नै कुनै कमजोरीहरू थिए कि ? यी प्रश्नहरूले वर्तमान समयका विकासवादी, योजनाविद्, राजनीतिज्ञ, तथा सबै जनतालाई कौतुहल बनाएका छन्। त्यसकारण, नेपालका विगतका सबै योजना अवधिमा भएको पूँजीगत खर्च तथा खर्चको स्रोत व्यवस्थापनको तुलनात्मक समिक्षाको आवश्यकता छ। यी अनुसन्धानात्मक प्रश्नहरू तथा अध्ययनको आवश्यकताका आधारमा यस अध्ययनको उद्देश्य नेपालले निर्माण गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका पहिलो आवधिक योजनादेखि वर्तमान पन्ध्रौँ आवधिक योजना अवधिभित्र भएको पूँजीगत खर्चको अवस्था र त्यसको स्रोत व्यवस्थापनको समीक्षा गर्नु रहेको छ।

अध्ययन विधि तथा प्रक्रिया

यो अध्ययन व्याख्यात्मक अध्ययन ढाँचामा आधारित छ। नेपालका पहिलोदेखि पन्ध्रौँ आवधिक

योजनाहरूलाई संगणना विधिका आधारमा नमूनाको रूपमा छनोट गरी पुस्तकालयीय अध्ययन विधिबाट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन र व्याख्यात्मक विधिको उपयोग गरी प्राप्त तथ्यको प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त छनोटमा परेका आवधिक योजनाहरूमा भएका विभिन्न तथ्यहरूमध्ये योजनाको तत्कालीन पृष्ठभूमि, योजनाका उद्देश्यहरू, पुँजीगत खर्च तथा खर्चको स्रोत व्यवस्थापनलाई यस अध्ययनमा समावेश गरिएको छ । यस अध्ययनमा खासगरी नेपालका आवधिक योजनाहरू पुँजीगत खर्चका दृष्टिकोणमा सफल छन् वा छैनन् भन्ने परिदृश्यबाट छलफल गरिएको छ । यस अध्ययनमा द्वितीय तथ्याङ्कको मात्र प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्रयोग भएका सबै तथ्यहरू नेपालका आवधिक योजनाहरू तथा अन्य प्रकाशित स्रोतहरूबाट लिइएको छ । सबै आवधिक योजनाहरू राष्ट्रिय योजना आयोगको वेवसाइट (npc.gov.np) बाट लिइएको हो भने अन्य प्रकाशित स्रोतहरूमध्ये आर्थिक सर्वेक्षण अर्थमन्त्रालयको वेवसाइट (mo.gov.np) बाट र अन्य स्रोतहरू ई-पुस्तकालय तथा भौतिक पुस्तकालयबाट लिइएको हो । सङ्कलित तथ्य तथा सूचनाहरूको विश्लेषण शाब्दिक वा भावपरक, अंक, र प्रतिशतका माध्यमबाट गरिएको छ । यसका साथै सङ्कलित तथ्य तथा सूचनाहरूको प्रस्तुति व्याख्यात्मक तरिकाबाट गरिएको छ ।

नतिजा तथा छलफल

नेपालमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजना वि.सं. २०१३ वैशाखमा सुरु भई वि.सं. २०१७ चैत्रमा समाप्त हुने गरी जारी गरिएको भएता पनि आर्थिक वर्षलाई श्रावण १ गतेदेखि असार मसान्तमा मिलान गर्दा यो योजना वि.सं. २०१८ सम्म पुगेको थियो । दोस्रो योजना वि.सं. २०१८ श्रावण १ देखि सुरुहुनु पर्नेमा हुन सकेन र वि.सं. २०१९ श्रावण १ गतेदेखि सुरु भएको थियो । दोस्रो योजना त्रिवर्षीय थियो र आ.व २०२१/२२ मा सम्पन्न भएको थियो । यसरी पहिलो योजना र दोस्रो योजनाको बिचमा १ वर्ष

योजना बिराम (Plan Holiday) रहन गयो । तेस्रो योजना (२०२२/२३) को सुरुदेखि सातौं योजना (२०४६/४७) को अन्त्यसम्म नियमित रूपमा पञ्चवर्षीय योजना कार्यान्वयनमा आएका छन् । वि.सं. २०४६ सालमा भएको जनआन्दोलनपश्चात् नयाँ संविधानको निर्माण र संसद्को निर्वाचनका कारण आठौं योजना समयमा सुरु हुन सकेन । सातौं योजनाको समाप्तीको दुई वर्षपछि आ.व. २०४९/५० बाट मात्र आठौं पञ्चवर्षीय योजना सुरु गरिएको हो । यसरी सातौं योजना र आठौं योजनाको बिचमा २ वर्ष योजना बिराम (Plan Holiday) रहन गयो । आठौं योजनाको समाप्ती (आ.व. २०५३/५४) पश्चात् तत्काल नवौं पञ्चवर्षीय योजना आ.व. २०५४/५५ मा सुरु भई आ.व. २०५८/५९ मा सम्पन्न भएको थियो भने दसौं पञ्चवर्षीय योजना आ.व. २०५९/६० देखि आ.व. २०६३/६४ मा सम्पन्न भएको थियो । एघारौं योजना देखि चौधौंसम्मका सबै योजनाहरू त्रिवर्षीय हुन् भने पन्ध्रौं योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) पञ्चवर्षीय हो । यी योजनाहरू निर्धारित समयमा सुरु भई सम्पन्न पनि भएका छन् (NPC, 1956 to 2019) । हाल पन्ध्रौं योजनाको समीक्षा र सातौं योजनाको निर्माण कार्य प्रारम्भ भएको छ ।

आवधिक योजनाहरूको पृष्ठभूमि

पहिलो विकास आवधिक योजना सुरु गर्दा नेपालसँग प्रयाप्त तथ्याङ्कको अभाव तथा दक्ष जनशक्तिको कमि थियो । यसका साथै त्यसलाई कार्यान्वयन गर्ने संस्थागत संरचना समेत थिएन । त्यसकारण, राष्ट्रिय आय तथा क्षेत्रगत वृद्धिका लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएका थिएनन् । (NPC, 1956) । त्यस्तो अवस्थामा तर्जुमा गरिएको पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाले यातायात, कृषि, बिद्युत र सिंचाईलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेको थियो । साथै योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनको पूर्वाधार विकासको निमित्त जनशक्ति तथा तथाङ्क

विकासलाई पनि उत्तिकै जोड दिएको थियो । नेपालको विकास प्रयाश सुरुदेखि नै विदेशी सहायतामा आधारित हुँदै आएको तथ्य प्रष्ट हुन्छ । त्यसकारण यस योजनालाई राष्ट्रिय योजनावद्ध विकासको खाका कोर्ने सुरुवात मात्र थियो भन्न सकिन्छ (NPC, 1962) । दोस्रो योजनाकालमा मुल्य वृद्धि उच्च दरमा भईरहेको र नेपाली मुद्राको विदेशी मुद्रासँगको विनिमय दरमा ठूलो उतार चढावले अर्थतन्त्रलाई नोक्सान पुऱ्याईरहेकाले आर्थिक स्थायित्वमा कमि आएको थियो भन्न सकिन्छ (NPC, 1965) ।

दोस्रो आवधिक योजना देखि सातौँ आवधिक योजनासम्म नेपालमा पञ्चायती शासन व्यवस्था थियो । तत्कालिन समयका सरकारहरूको प्रमुख प्राथमिकता भनेको पञ्चायती शासन व्यवस्थालाई बलियो बनाउनु नै थियो । यस समयावधिमा देशमा गरिबी उच्च थियो भने जनसंख्या वृद्धिदर पनि उच्च थियो । यस समयमा वर्गबिचको खाडल बढ्दो अवस्थामा थियो । विकेन्द्रीकरण नीतिका आधारमा अञ्चल, जिल्ला र गाउँ पञ्चायतलाई थप बलियो बनाउनु पर्ने बाध्यता थियो (NPC, 1985) । चौथो योजना अधिल्ला योजनाहरूको तुलनामा भिन्न विशेषता र दिशा लिएर तर्जुमा गरिएको थियो (NPC, 1970) । पाँचौँ योजना एक दृष्टिले चौथो योजनाकै निरन्तरता भएतापनि यस योजनाले केही भिन्नै विशेषताहरू लिएर आएको थियो । श्रम शक्तिको अधिकतम् उपयोग गर्ने कुरालाई विशेष महत्त्व दिनुलाई थप विशेषताको रूपमा लिन सकिन्छ । यसका साथै आर्थिक विकासको सन्तुलनको दृष्टिकोणबाट नेपाललाई चार प्रदेशहरू- सुदूर पश्चिमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल, मध्यामाञ्चल र पूर्वाञ्चलमा विभाजन गरी योजना तर्जुमा गरिएको थियो (NPC, 1975) । छैटौँ योजना जनमतसंग्रह सम्पन्न भईसकेपछिको पृष्ठभूमिमा तर्जुमा भएकोले यो योजना अधिल्ला योजनाहरूभन्दा विल्कुल भिन्न अवधारणा लिएर

आएको थियो । पंचायती व्यवस्थाको करीब १८ वर्षको अवधिमा जनताको आर्थिक अवस्थामा कुनै सुधार नआएको, भ्रष्टाचार तथा आर्थिक अनियमतिता उत्कर्षमा पुगेको, मुलकमा गरीबी तथा बेरोजगारी भन् भन् व्यापक र विकराल हुँदै गएको पृष्ठभूमिमा तर्जुमा गरिएको थियो (NPC, 1980) ।

भनाइ र गराइबिचमा देखिएको खाडलमा कमि गर्नुपर्ने, उत्पादन र रोजगारीमा वृद्धि गर्नुपर्ने, जमिन र जलस्रोतलाई विकासको आधार बनाउनु पर्ने, उच्च जनसंख्या वृद्धिलाई कम गर्नुपर्ने, योजनाको उद्देश्य र विकासका नीतिहरूबिचको बेमेललाई कम गर्नुपर्ने, आन्तरिक साधन र स्रोत परिचानमा वृद्धि गर्नुपर्ने, कर्मचारि प्रशासनलाई प्रभावकारी बनाउनु र पञ्चायत क्षेत्रलाई सकृय तथा जिम्मेवार बनाउनु पर्ने चुनौतिको बिचमा सातौँ योजना आएको थियो । यो योजनाको कार्यान्वयन अवधिमा (वि.सं. २०४५ सालमा) नेपाल-भारतबिचको वाणिज्य सन्धिको नवीकरण हुन नसकेपछि भारतले नेपालमा १५ महिनासम्म कडा आर्थिक नाकाबन्दी लगाएको थियो । फलस्वरूप, नेपालले गम्भिर आर्थिक संकटको सामना गर्नुपऱ्यो । यसले गर्दा चर्को मूल्य वृद्धि हुनुको साथै औद्योगिक उत्पादनमा समेत ठूलो ह्रास आएको थियो (NPC, 1985) । आठौँ योजना मुलुकमा बहुदलीय व्यवस्थाको पुनःस्थापनापछिको पहिलो निर्वाचित सरकारले तर्जुमा गरेको थियो । विश्व अर्थतन्त्र जतातर्फ उन्मुख थियो त्यसैतर्फ जाने अवधारणा र रणनीति यसले लिएको थियो । यो योजना तर्जुमा गर्दाको समयमा नेपालको अर्थतन्त्र ओरालो लाग्ने क्रम सुरु भइसकेको थियो । नीजी क्षेत्रको लगानी, निकासी र पैठारी व्यापार, सरकारी राजस्व र कुल गार्हस्थ उत्पादनको वृद्धि दरमा शिथिलता आइसकेको थियो । गरिबी, बेरोजगारी र आर्थिक असमानता बढ्न थालीसकेको थियो । अर्थात् अर्थतन्त्रमा निरपेक्ष उदारकरण र निजीकरणका प्रतिकूल प्रभावहरू देखा पर्ने थालिसकेका थिए (NPC, 1992) ।

नबौ योजना प्रारम्भ हुँदा नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको सात वर्ष वितिसकेको थियो । तर जनताको जीवनमा खासै परिवर्तन हुन सकेको थिएन् । कृषि क्षेत्रमा खासै प्रगति नभएको, सीमित मात्रामा उद्योगहरू स्थापना भएका, आन्तरिक बचत परिचालन न्यून रहेको, विदेशी सहायताको उपयोगमा खासै प्रगति हुन नसकेको, व्यापार घाटा बढ्दो र बेरोजगारी तथा आर्थिक सममानता बढ्दै गएको थियो । यसका साथै जनसंख्या वृद्धिरद र गरिबी उच्च थियो । मानव साधन विकास र विकेन्द्रीकरणको स्पष्ट धारणा बन्न नसक्नु, साधनको बाँडफाँड लाभ-लागतको आधारमा नहुनु, सुशासनका पक्षहरू कमजोर हुनु, राज्यनियन्त्रित विकास प्रक्रिया कायम रहनु, तुलनात्मक लाभका क्षेत्रहरूको पहिचान हुन नसक्नु आदि समस्याबाट देश गुञ्जीरहेको थियो । यो योजनाको प्रारम्भ हुँदा माओवादी जनयुद्ध सुरु भएको थियो (NPC, 1997) । दशौँ योजना एक्काइशौँ शताब्दीको शुरु (सन् २००२) मा आएको थियो । यो प्रजातन्त्र पुर्नस्थापना पछिको तेस्रो योजना थियो । यतिबेला देशमा व्याप्त गरिबी निवारण गर्नुपर्ने टडकारो आवश्यकता थियो । यसका साथै दलित, अल्पसंख्यक, महिला, मधेशी, अपाङ्ग, आदिवासी, पिछडीएको क्षेत्र आदिका लागि विशेष कार्यक्रमहरू मार्फत सुधारका कार्यहरू गर्नुपर्ने बाध्यता थियो । नेपाल सरकारले विभिन्न समयमा अन्तराष्ट्रिय महाशान्धि तथा सम्भौताहरूमा गरेको प्रतिवद्धता अनुरूप सामाजिक पुर्नसंरचना, मानव विकास र नागरिक कल्याणका क्षेत्रमा कार्य गर्नुपर्ने अवस्था थियो । यो योजना प्रारम्भ हुँदा माओवादी जनयुद्धको चरम अवस्था थियो । देशमा नयाँ उद्योगहरूको विकास हुन सकेको थिएन भने भएका उद्योगहरू पनि बन्द हुँदै गएका थिए (NPC, 2002) ।

वि.सं. २०६२/६३ को जनआन्दोल पश्चात् माओवादी जनआन्दोलनको अन्त्य भई देशमा राजनैतिक स्थिरता आउने अपेक्षा र वि.सं. २०६३

सालको नयाँ संविधानको जगमा तीन वर्षीय एघारौँ योजनाको निर्माण गरिएको थियो । जनतामा वर्षौँदेखि ओभेलमा परेका विकासका सपनाहरू प्रस्फुटित भएका थिए । देशलाई पुर्नसंरचा गरी दिगो शान्ति स्थापना गर्नुपर्ने, जनआन्दोलनका शहिद, घाइते तथा अपाङ्गहरूको व्यवस्थापन तथा जनआन्दोलनमा क्षति भएका उद्योगहरूको पुनःनिर्माण गर्नुपर्ने, सरकार, नागरिक र निजी क्षेत्रबिचको विश्वास स्थापित गर्नुपर्ने, शासन व्यवस्थामा जनसहभागिता बढाउनु पर्ने, रोजगारी र मानव स्रोत विकासमा व्यापक सुधार गर्नुपर्ने, लगानीका लागि विश्वसनीय वातावरणको निर्माण गर्नुपर्ने आदि कार्यहरू चुनौतिका रूपमा देखा परेका थिए (NPC, 2007) । बाह्रौँ योजना नेपाल सरकारले नयाँ संविधान मार्फत मुलुकले नयाँ नेतृत्व प्राप्त गरी नयाँ सौँचका साथ योजना तर्जुमा गर्न करिब तीन वर्ष लाग्ने अनुमानका आधारमा कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो । यसैको माध्यमबाट देशका वा सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरू सार्वजनिक गरेको थियो (NPC, 2010) । नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा गरेको प्रतिबद्धता अनुरूप सहस्राब्दी विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्ने र सन् २०२२ सम्ममा राष्ट्रसंघद्वारा परिभाषित अतिकम विकसित मुलुकको दर्जाबाट स्तरोन्नति गर्ने आकांक्षाकासाथ तेह्रौँ योजनाको निर्माण गरिएको थियो । पूर्वाधारमा राष्ट्रिय लगानीको प्रभावकारिता बढाउनु पर्ने, सौँचेअनुसार गरिबी कम नभएकाले त्यस क्षेत्रमा उल्लेखीय कार्य गर्नुपर्ने, शिक्षामा समान पहुँचको विकास गर्नुपर्ने, उपलब्धिाको न्यायिक पुनर्वितरण गर्नुपर्ने, सीमान्तकृत समूह र भौगोलिक क्षेत्रको समन्यायिक विकास गर्नुपर्ने, स्थानीयस्तरको सेवा प्रभावकारी बनाउनु पर्ने, दक्ष जनशक्ति र रोजगारीमा वृद्धि गर्नुपर्ने आदिको जगमा तेह्रौँ योजना तय गरिएको थियो (NPC, 2013) ।

संविधान सभाको दोस्रो निर्वाचन पश्चात् जारीगरिएको नेपालको संविधान २०७२ ले अंगिकार

गरेका विकासका नीतिहरू आत्मसाथ गर्नुपर्ने र संयुक्त राष्ट्र संघद्वारा सन् २०१६ देखि २०३० सम्मका लागि विश्वव्यापी विकास एजेण्डाको जगमा चौधौँ योजनाको निर्माण गरिएको थियो । यसका साथै वि.सं. २०७२ सालको विनाशकारी भूकम्पले पुऱ्याएको क्षतिको पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने, सोही वर्ष भारतले लगाएको नाकाबन्दीबाट अर्थतन्त्रमा पर्न गएको क्षतिबाट पाठ सिक्दै स्वाधीन र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको निर्माण गर्नुपर्ने, नयाँ व्यवस्थाबाट जनतामा रहेको उच्च विकासका आकांक्षाहरूलाई संबोधन गर्नुपर्ने, न्यायोचित वितरण प्रणालीलाई भरपर्दो र विश्वसनीय बनाउनु पर्ने, आधुनिक कृषि प्रणालीको विकास गर्नुपर्ने, जलवायु परिवर्तनलाई अनुकुल बनाउनु पर्ने, पूर्वाधारको विकासबाट सहरी र ग्रामिण अर्थतन्त्रलाई जोड्नु पर्ने, सार्वजनिक सेवा प्रवाहलाई भरपर्दो बनाउनु पर्ने, केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्मलाई जवाफदेही बनाउनु पर्ने आदि समस्याको जगमा चौधौँ योजना निर्माण गरिएको थियो (NPC, 2016)। नयाँ संविधानअनुसार वि.सं. २०७४ सालमा सम्पन्न आम निर्वाचन पश्चात् तीनतहका सरकार संचालन गर्न आवश्यक पर्ने कानूनहरूको निर्माण र तिनीहरूको कार्यान्वयन, संविधानले तय गरेको मौलिक हक र अन्य नीति तथा सिद्धान्तको कार्यान्वयन र तत्कालिन सरकारको 'समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली' को परिकल्पना पूरा गर्ने सोचको आधारमा पन्ध्रौँ योजना निर्माण गरिएको थियो । यसका साथै निरपेक्ष र बहुआयामिक गरिबीको अन्त्य, आय असमानतामा कमि, ग्रामिण पूर्वाधारको विकास, कृषि र वनजन्य उत्पादनमा व्यावसायीकरण, उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि, दक्ष मानव संशाधनको विकास, रोजगारीका अवसरमा विकास तथा विस्तार, वित्तीय संघीयताको कुशल कार्यान्वयन, मौलिक हकको कार्यान्वयन, विपद् जोखिम न्यूनीकरण, तीन तहका निकायमा साधन-स्रोत व्यवस्थापन आदि चुनौतिका बिचमा पन्ध्रौँ योजना आएको थियो (NPC, 2019)।

आवधिक योजनाका उद्देश्यहरू

पहिलो आवधिक योजनामा अलि महत्त्वकांक्षी तथा अमूर्त उद्देश्यहरू तय गरेको देखिन्छ । पहिलो योजनाले उत्पादन द्रुत वृद्धि गर्ने, रोजगारीका अवसरहरू जुटाउने, सबै जनतालाई उनीहरूको जीवनस्तर बढाउन उचित अवसर प्रदान गर्ने, विकास कार्यक्रमहरू सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नका लागि संस्थाहरू स्थापना गर्ने र भविष्यमा योजनाको निमित्त पूर्वाधार तयार गर्न आवश्यक आर्थिक सर्वेक्षणहरू तय गर्ने लिएको थियो (NPC, 1956) । दोस्रो योजनाले पहिलो योजनाका दुई उद्देश्यहरू उत्पादन र रोजगारीमा वृद्धिलाई निरन्तरता दिएको थियो भने नयाँ दुई उद्देश्यहरू आर्थिक स्थिरता कायम गर्ने र सामाजिक सेवामा विस्तार गर्ने थपेको थियो (NPC, 1962) । तेस्रो योजनाले कृषि क्षेत्रलाई बढी जोड दिएको छ । यस योजनाले खाद्यान्न उत्पादनमा वृद्धि गर्ने, कृषिमा व्यवस्थामूलक सुधार गर्ने, आधारभूत क्षेत्रको विकास गर्ने, औद्योगिक विकास गर्ने, वैदेशिक व्यापारमा वृद्धि तथा विविधीकरण गर्ने र मौजुदा सामाजिक असमानताको अन्त्य गर्ने उद्देश्यहरू लिएको थियो (NPC, 1965) । चौथो योजनाले उत्पादन, पूर्वाधार, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार विविधीकरण, मूल्य स्थिरता, शोषणरहित समाजको निर्माण र निजी क्षेत्रको लगानीलाई प्रोत्साहनमा जोड दिएको थियो (NPC, 1970) । पाँचौँ योजनाले जनउपयोगी उत्पादनमा वृद्धि, श्रमशक्तिको अधिकतम सदुपयोग र प्रादेशिक सन्तुलन र एकीकरण गर्ने उद्देश्यहरू तय गरेको थियो (NPC, 1975) ।

छैटौँ योजनाले उत्पादन र उत्पादनशील रोजगारीमा वृद्धि र जनताका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने उद्देश्यहरू अवलम्बन गरेको थियो (NPC, 1980) । छैटौँ योजनामा उल्लेख गरिएका उद्देश्यहरू दीर्घकालीन प्रकृतिका थिए । नेपालजस्ता अल्पविकसित राष्ट्रका लागि यी उद्देश्यहरू अल्पावधिमा पूरा गर्न सम्भव नभएको र

उद्देश्यहरू परित्याग गर्न पनि उपयुक्त नहुने हुँदा ती उद्देश्यहरूलाई सातौँ योजनामा पुनरावृत्ति गरिएको थियो । जस्तै: उत्पादनमा तथा उत्पादनशील रोजगारीका अवसरमा बृद्धि र जनताका न्यूनतम आधारभूत आवश्यकताहरूको परिपूर्ति गर्ने रहेका थिए (NPC, 1985) । आठौँ योजनाले दिगो आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने, गरिबी घटाउने र क्षेत्रीय असन्तुलन घटाउने विषयलाई उद्देश्यमा राखेको थियो (NPC, 1992) । नवौँ योजनाले राष्ट्रको विकासक्रम अगाडि बढाउँदै लाने क्रममा २० वर्षे दीर्घकालीन विकास अवधारणासँग तादम्य हुनेगरी गरिबी निवारणलाई उद्देश्य लिएको थियो (NPC, 1997) । दशौँ योजनाले सरकार, स्थानीय निकाय, गैरसरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको संयुक्त सहभागितामा स्रोत साधनहरूको समुचित परिचालन गर्दै आर्थिक अवसर एवं रोजगारीका क्षेत्रहरू विस्तार गर्ने र सशक्तिकरण, मानवीय विकास, सुरक्षा तथा लक्षित कार्यक्रमहरूमार्फत महिला, दलित, दुर्गम क्षेत्रका बासिन्दालगायत अति गरिब एवं पिछडिएका वर्गको साधन तथा आर्थिक उपलब्धिहरूमा पहुँच बृद्धि गर्दै आर्थिक, मानवीय एवं सामाजिक परिसूचकहरूको सुधार गरी गरिबी घटाउनु उद्देश्यको रूपमा राखेको थियो (NPC, 2002) ।

देशमा विद्यमान बेरोजगारी, गरिबी र असमानता घटाई दिगो शान्ति स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउँदै आम जनताको जीवनमा परिवर्तनको प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउनु एघारौँ योजनाको उद्देश्य थियो (NPC, 2007) । रोजगारी केन्द्रित समावेशी तथा समन्यायिक आर्थिक वृद्धि गरी गरिबी निवारण र दिगो शान्ति स्थापनामा सघाउ पुऱ्याउँदै आम जनताको जीवनमा परिवर्तनको प्रत्यक्ष अनुभूति दिलाउनु बाह्रौँ योजनाको उद्देश्य थियो (NPC, 2010) । देशमा व्याप्त आर्थिक तथा मानवीय गरिबी घटाई आम जनताको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष परिवर्तनको अनुभूति दिलाउनु तेह्रौँ याजनाको

उद्देश्य थियो (NPC, 2013) । उत्पादनशील रोजगारी उन्मुख र न्यायपूर्ण वितरणसहितको उच्च आर्थिक वृद्धिद्वारा द्रुत गतिमा गरिबी न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक सामाजिक रूपान्तरण गर्नु चौधौँ याजनाको उद्देश्य थियो (NPC, 2016) । त्यसैगरी, वर्तमान पन्ध्रौँ योजनाले सर्वसुलभ, गुणस्तरीय र आधुनिक पूर्वाधार निर्माण, उत्पादनशील र मर्यादित रोजगारी अभिवृद्धि, उच्च, दिगो र समावेशी आर्थिक वृद्धि तथा गरिबी निवारण गर्दै समृद्धिको आधार निर्माण गर्ने, गुणस्तरीय स्वास्थ्य तथा शिक्षा, स्वस्थ तथा सन्तुलित वातावरण, सामाजिक न्याय र जवाफदेही सार्वजनिक सेवा कायम गरी संघीय शासन व्यवस्थाको सुदृढीकरण गर्दै नागरिकलाई परिष्कृत र मर्यादित जीवनयापनको अनुभूति गराउनु र सामाजिक-आर्थिक रूपान्तरण तथा स्वाधीन राष्ट्रिय अर्थतन्त्र निर्माण गरी देशको स्वाभिमान, स्वतन्त्रता र राष्ट्रिय हित संरक्षण गर्नु उद्देश्यहरू निर्माण गरेको थियो (NPC, 2019) ।

आवधिक योजनाहरूमा पूँजीगत लगानी र स्रोत व्यवस्थापन

आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार आदिको विकास तथा विस्तारका लागि उचित लगानीको व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयन धेरै महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । प्रथम योजनादेखि पन्ध्रौँ योजनासम्ममा गरिएको सरकारी क्षेत्रको पूँजीगत लगानी र खर्चको व्यवस्थापनका स्रोतहरूलाई तालिका १ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १. आवधिक योजनाहरूमा सरकारी क्षेत्रको पूँजीगत खर्च र स्रोत व्यवस्थापन (रु. अर्बमा)

योजनाहरू	लक्ष्य	यथार्थ खर्च	यथार्थ खर्च (% मा)	स्रोत व्यवस्थापन					
				राजस्व	राजस्व (% मा)	आन्तरिक ऋण र अन्य	आ. ऋ. र अ. (% मा)	वैदेशिक अनुदान	वै. अ. (%)
पहिलो	०.३३	०.२२	६६.७	०.०३५	१५.९	०.०६	२७.३	०.१२५	५६.८
दोस्रो	०.४५५	०.४४८	९८.५	०.१३२	२९.५	-	-	०.३१६	७०.५
तेस्रो	१.८०	१.४२	७८.९	०.३२२	२२.७	०.०५९	४.२	१.०३९	७३.२
चौथो	३.५४	-	-	०.६३	२४.५	०.४५	१७.५	१.४९	५७.९
पाँचौ	७.५५	७.८२	१०३.७	२.९२७	३७.४	१.१९९	१५.३	३.६९४	४७.२
छैठौ	३३.९४	१५.५८	४६.७	२.५७	१६.५	२.४२	१५.५	१०.५९	६८.०
सातौ	२९.००	१७.५५	६०.५	४.३१९	२४.६	२.४५१	१४.०	१०.७८	६१.४
आठौ	११३.४८	८७.०८	७६.७	२२.७३	२६.१	१५.१५	१७.४	४९.२०	५६.५
नवौ	१८९.५८	१२९.११	६८.१	२२.८५	१७.७	३३.८३	२६.२	७२.४३	५६.१
दशौ	१७८.४	१६२.२	९०.९	५.८	३.६	६५.०	४०.०	९१.४०	५६.४
एकादशौ	२२५.९	१७५.८४	७७.८	४.८९	२.८	७७.४०	४४.०	९३.५५	५३.२
बाह्रौ	३६४.३४	१५३.३२	४२.१	११५.६३	७५.४	-	-	३७.६९	२४.६
तेह्रौ	३२९.९८	२४०.४७	७२.९	६१.८३	२५.७	३९.८२	१६.६	१३८.८२	५७.७
चौधौ	९५४.४२	७२१.०१	७५.५	१५३.९	२१.४	२१९.४९	३०.४	३४७.६२	४८.२
पन्ध्रौ	४०१५.५२	हाल पन्ध्रौ योजनाका	समिक्षा र	छोह्रौ योजनाको	निर्माण	कार्य	भइरहेको छ।		

स्रोत : राष्ट्रिय योजना आयोगका आवधिक योजनाहरू (पहिलोदेखि पन्ध्रौसम्म), र अर्थमन्त्रालयका आर्थिक सर्वेक्षणहरू २०५८/५९ देखि २०७९/८० सम्म ।

तालिका १ मा सरकारी क्षेत्रतर्फको पूँजीगत लगानीलाई स्थिर मूल्यमा उल्लेख गरिएको छ । चौथो योजनादेखि मात्र खर्चलाई आधुनिक प्रणालीअनुसार चालु र पूँजीगत खर्चमा छुट्याउने परिपाटीको विकास भएको देखिन्छ तर यस अवधिमा चालु र पूँजीगत खर्चको अभिलेखिकरण छुट्याएर स्पष्ट रूपमा नराखेको पाइन्छ । त्यसैले पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो योजनाकालमा बजेटलाई परम्परागत प्रणालीअनुसार खर्च गरिएको पाइन्छ । यी योजनाकालमा चालु खर्चमा विकास र विकास खर्चमा चालु खर्चको रकम मिसिएको पाइन्छ । दोस्रो योजनाअवधिमा चालु खर्चमा मितव्ययीता अपनाउँदा र राजस्व लक्ष्यभन्दा माथि प्राप्त हुँदा न्यून वित्त नभएको देखिन्छ । त्यसैगरी, चौथो

योजनाको चार वर्षको अवधिमा प्रत्येक वर्ष वार्षिक योजनाको निमित्त अनुमानित बजेटको लगभग ७३ प्रतिशत मात्र यथार्थ खर्च भएको देखिन्छ । संशोधित अनुमानअनुसार पाँचौ वर्षमा करिब रु. ०.९४ अर्ब खर्च हुने अनुमान थियो । यसो गर्दा जम्मा रु. ३.३४ अर्ब खर्च हुने अनुमान गरिएको थियो । यो रकम अनुमानितभन्दा करिब ३० प्रतिशत बढी हो । तर, चौथो योजनामा खर्चको अनुमान आ.व. २०२६/२७ को मूल्यको आधारमा भएको तर खर्च प्रचलित मूल्यमा भएकोले पाँचौ वर्षको खर्चलाई २०२६/२७ कै स्थिर मूल्यमा परिणत गर्दा यथार्थ खर्च रु. ३.३४ अर्बभन्दा निकै कम हुने तथ्य स्पष्ट छ । किनकी पाँचौ योजनामा चौथो योजनाको समिक्षा गर्दा तथ्याङ्कको कमिका

कारण यथार्थ खर्च र खर्च व्यहोर्ने स्रोतहरू उल्लेख गरिएको छैन । पाँचौँ योजना अवधिको लागि सरकारी क्षेत्रको विकास खर्चको लक्ष्य स्थिर मूल्यमा न्यूनतम रु. ६.१७ अर्ब र अधिकतम रु. ७.५५ अर्ब राखिएकोमा यथार्थ खर्च रु. ७.८२ अर्ब अर्थात् न्यूनतम लक्ष्यको १२६.८ प्रतिशत र अधिकतम लक्ष्यको १०३.७ प्रतिशत भएको छ (NPC, 1980) । बाह्रौँ योजनामा राजस्वबाट रु. ७३८.७७ अर्ब र वैदेशिक अनुदानबाट रु. १२१.९६ अर्ब रकम प्राप्त भएको देखिन्छ । यसबाट चालु खर्च कट्टा गर्दा रु. ११५.६३ अर्ब राजस्व बचत हुन आउँछ । त्यसैले, पूँजीगत खर्चमा राजस्वको योगदान उच्च देखिन्छ (MoF, 2013) ।

नेपालले हालसम्म ६७ वर्षको आवधिक विकास योजनाको अनुभव संगालेको छ । उक्त समयवधिमा सरकारी विकास खर्च वा पूँजीगत खर्चको हिसावले सबैभन्दा राम्रो पाँचौँ र सबैभन्दा नराम्रो बाह्रौँ योजना देखिन्छ । किनकी पाँचौँ योजनामा लक्ष्यभन्दा बढी पूँजीगत खर्च भएको छ भने बाह्रौँ योजनामा लक्ष्यको ३५.६ प्रतिशत मात्र खर्च भएको देखिन्छ । पाँचौँ योजनाअवधिमा नेपालमा तीनवटा सरकारहरू बनेका थिए भने बाह्रौँ योजनाअवधिमा पनि तीनवटा नै सरकारहरू बनेको थिए । पाँचौँ योजनाअवधिमा सरकारको नेतृत्व सूर्यबहादुर थापा, लोकेन्द्रबहादुर चन्द र नरेन्द्रप्रसाद रिजालले गरेका थिए भने बाह्रौँ योजनाअवधिमा माधवकुमार नेपाल, भलनाथ खनाल र बाबुराम भट्टराईले गरेका थिए (MoFA, 2023) ।

पूँजीगत खर्चको स्रोत व्यवस्थापनलाई तीन उपशिक्षकमा विभाजन गरी विश्लेषण गरिएको छ । जसमध्ये पहिलो राजस्व, दोस्रो आन्तरिक ऋण तथा अन्य र तेस्रो वैदेशिक अनुदान तथा ऋण रहेका छन् । नेपालमा सरकारी पूँजीगत खर्चको स्रोत व्यवस्थापनमा सबैभन्दा बढी योगदान विदेशी सहयोग तथा ऋणको रहेको छ । जुन पहिलोदेखि

पन्ध्रौँ योजनाअवधिमा उक्त क्षेत्रको योगदान औषत योजनागत ५५.२ प्रतिशत देखिन्छ । सबैभन्दा धेरै दोस्रो र तेस्रो योजनामा क्रमशः ७०.५ र ७३.२ प्रतिशत देखिन्छ भने सबैभन्दा कम बाह्रौँमा २४.२ प्रतिशत र पाँचौँमा ४७.२ प्रतिशत देखिन्छ । त्यसैगरी, आन्तरिक ऋण, मौजदात परिवर्तन तथा अन्य स्रोतले पूँजीगत खर्चको २१.३ प्रतिशत हिस्सा लिएको छ । पूँजीगत खर्चको अर्को स्रोत राजस्वले सबैभन्दा कम अर्थात् २३.५ प्रतिशत हिस्सा मात्र ओगटेको छ । यस तथ्याङ्कका आधारमा यो भन्न सकिन्छ की नेपालको पूँजीगत खर्च विदेशी अनुदान तथा ऋणमा आधारित छ ।

पूँजीगत खर्च= योजनाअवधिमा औषत योजनागत पूँजीगत खर्च ७३.७७ प्रतिशत मात्र भएको छ । पहिलो योजनामा पूँजीगत खर्च लक्ष्यको तुलनामा जम्मा ६६.७ प्रतिशत मात्र खर्च भएको देखिन्छ । यसका प्रमुख कारणहरूमा आन्तरिक साधनको परिचालनमा कमि, खर्च गर्ने क्षमतामा कमि र दक्ष जनशक्तिको कमि हुन् । तर दोस्रो योजनामा उक्त तथ्याङ्क ९८.५ प्रतिशत देखिन्छ । जुन लक्ष्यको नजिक हो । यस योजनाअवधिमा लक्ष्यअनुसार खर्च हुनुका कारणहरूमा पहिलो योजनाका बाँकी कार्यमा रकम खर्च हुनु र विद्यालय तथा पशुचिकित्सालयमा लक्ष्यभन्दा बढी खर्च हुनु नै हुन् । तेस्रो योजनाकालमा लक्ष्यको तुलनामा पूँजीगत खर्च ७८.९ प्रतिशत मात्र भएको छ । यहाँ लक्ष्यभन्दा कम खर्च हुनुका कारण सरकारी क्षेत्रको कार्यशैली कमजोर हुनु हो । चौथो योजनाको लक्ष्यका तथ्याङ्कहरू उपलब्ध छन् भने यथार्थ खर्चका तथ्याङ्कहरू उपलब्ध छैनन् । पाँचौँ योजनाअवधिमा न्यूनतम लक्ष्यअनुसार १२६.८ प्रतिशत र अधिकतम लक्ष्यअनुसार १०३.७ प्रतिशत पूँजीगत खर्च भएको छ तर पञ्चालय क्षेत्र र गैर-सरकारी क्षेत्रका लागि छुट्याइएको रकम सरकारी क्षेत्रबाट निकास भए नभएको र खर्च भए नभएको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन । यसरी लक्ष्यभन्दा बढी खर्च हुँदा पनि राष्ट्रिय उत्पादनमा भने

लक्ष्यअनुसारको प्रगति देखिदैन। यसरी न्यून प्रगति हुनुका कारणहरू कृषि क्षेत्रको उत्पादन घट्नु, औद्योगिक क्षमताको पूर्ण उपयोग नहुनु, लगानीका क्षेत्रमा परिवर्तन हुनु र लगानी उत्पादन अनुपात लक्ष्यभन्दा बढी हुनु आदि प्रमुख हुन् (NPC, 1980)। त्यसैगरी, अन्य योजनाहरूको अध्ययनबाट यो देखिन्छ कि नीतिगत परिवर्तन तथा प्रशासनिक अदक्षताका कारण पूँजीगत खर्चको परिचालनमा कमि, जटिल शर्तका कारण वैदेशिक सहायतामा कमि र आन्तरिक द्वन्द्वका कारण आयोजनाहरू समयमा पूरा हुन नसक्नु पनि पूँजीगत खर्च कमि हुनुका प्रमुख कारणहरू हुन् (NPC, 2019)।

राजस्वको अवस्था= पूँजीगत खर्चमा औषत योजनागत राजस्वको अंश २३.५ प्रतिशत देखिन्छ। पहिलो योजनाकालमा र त्यसभन्दा अधिका वर्षहरूमा सरकारी दैनिक प्रशासकीय खर्चसम्म पनि सरकारले आफ्नो आम्दानीबाट पूरा गर्न सकेको थिएन। साधारण आय-व्ययमा हुने घाटालाई आम्दानीको स्रोत बढाई पूरा गर्नेतर्फ कुनै कदम चालेको पाइदैन। वि.सं. २००७ देखि २०१७ सालसम्म आय-व्ययको घाटालाई मौज्जातबाट व्यहोरिएको पाइन्छ (NPC, 1965)। तेस्रो योजनाअवधिमा कुल राजस्व वार्षिक १९ प्रतिशतले बृद्धि भएको देखिन्छ। यो उल्लेखनीय बृद्धि कर प्रशासनमा सुधार, करको बढी फैलावट र वार्षिक विकासजस्ता अर्थ व्यवस्थाको सामान्य विकासको प्रक्रियाको कारणले भन्दा पनि समय समयमा विभिन्न करहरूमा भएको बृद्धिको कारणबाट सम्भव हुन आएको देखिन्छ (NPC, 1970)। त्यसैगरी, चौथो योजनाले ४.० प्रतिशतको राजस्व बृद्धिको लक्ष्य राखेको थियो तर उपलब्धी भने लक्ष्यभन्दा माथि अर्थात् ५.० प्रतिशतले हुन पुग्यो (NPC, 1975)। पाँचौ योजनामा पनि राजस्व बृद्धि लक्ष्यभन्दा माथि नै पुगेको थियो। यस योजनाले लक्ष्य ७.१ प्रतिशतको थियो भने उपलब्धी भने ८.०५ प्रतिशत थियो (NPC, 1980)।

लक्ष्यभन्दा उपलब्धी उच्च हुने अर्को योजना भनेको बाह्रौं हो। जुन योजना अवधिका लक्ष्य १५.७ प्रतिशत थियो भने उपलब्धी १८.५ प्रतिशत थियो (NPC, 2013)। छैठौं योजनामा १२.० प्रतिशतको लक्ष्य राखिएकोमा जम्मा ५.१ प्रतिशत मात्र उपलब्धी देखिन्छ। सातौं योजनाअवधिका लागि पूँजीगत खर्च राजस्वबाट १७.३ प्रतिशत बेहोर्ने लक्ष्य राखिएकोमा २४.६ प्रतिशतको प्रगति देखिन्छ। आठौं योजनाअवधिमा वार्षिक औसत ९.७ प्रतिशतले राजस्व परिचालन वृद्धि गर्ने लक्ष्य रहेकोमा वार्षिक वृद्धिदर ९.२० प्रतिशतको प्रगति देखिन्छ।

नवौं योजना अवधिमा रु. २१०.८४ अर्बको राजस्व परिचालन हुने अनुमान थियो भने रु. १७२.२३ अर्ब मात्र संकलन भई लक्ष्यको तुलनामा १८.३ प्रतिशत न्यून रहेको थियो। यस अवधिमा औसत वार्षिक ४.९ प्रतिशतको वृद्धिदर देखिन्छ। यसका कारणहरूमा शान्ति सुरक्षाको विग्रदो स्थितिले लगानीमा कमि आउनु र राजस्व प्रशासनमा पारदर्शिताको कमि रहनु हुन्। दशौं योजनामा कुल राजस्व रु. २९१.३ अर्बको लक्ष्यको तुलनामा २८७.१ अर्ब अर्थात् ९८.५६ प्रतिशतको सफलता देखिन्छ। यसको प्रमुख कारण भनेको मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्त शुल्कमा उल्लेख्य बृद्धि हुँदा कर राजस्वको अंशमा बृद्धि हुनु हो। एघारौं योजनाअवधिमा रु. ३१८.८९ अर्बको लक्ष्यमध्ये ३४९.६५ अर्ब अर्थात् ९.६ प्रतिशतको अधिक प्रगति देखिन्छ। बाह्रौं योजनामा औसत वार्षिक राजस्व वृद्धिको लक्ष्य १५.७ प्रतिशत राखिएकोमा उपलब्धि लक्ष्यभन्दा माथि देखिन्छ। यी उल्लेखित तथ्याङ्कका आधारमा भन्ने हो भने समग्रमा राजस्व परिचालनमा सरकार सफल देखिदैन।

वैदेशिक अनुदान= पूँजीगत खर्चमा औषत योजनागत वैदेशिक अनुदानको अंश ५५.२ प्रतिशत देखिन्छ। पहिलो योजना र पाँचौ योजनामा वैदेशिक

अनुदान लक्ष्यअनुसार परिचालन भएको देखिन्छ भने अन्य योजनाहरूमा देखिदैन। दशौँ योजनाभन्दा पहिला वैदेशिक ऋणभन्दा सहयोगको रकम उच्च थियो भने त्यसपछि सहयोगभन्दा ऋणको रकम उच्च हुँदै गएको देखिन्छ। वैदेशिक अनुदानमध्ये सहायता लक्ष्यअनुसार परिचालन हुन नसक्नु र ऋणको भार बढ्दै जानुका कारणहरूमा वैदेशिक सहायताबाट सञ्चालित आयोजनाहरूको समयमै शोधभर्ना नलिन, प्रतिबद्धता बमोजिम सहायता रकम प्राप्त हुन नसक्नु, योजनाको कार्यान्वयन पक्ष फितलो र कमजोर बन्दै जानु, योजनामा उल्लेख गरिएका कतिपय कार्यक्रमहरू विनाकारण हटाइनु, सरकारले बजेट बनाउँदा योजनाका लक्ष्य, उद्देश्य तथा प्राथमिकतालाई बेवास्ता गर्नु, योजनामा उल्लेख गरिएका कार्यक्रमहरूको सम्पन्न गर्ने समयवधि स्पष्ट किटान नहुनु, योजनामा उल्लेख गरिएकोभन्दा कयौँ गुना बढी रकम खर्चहुँदा पनि आयोजना सम्पन्न नहुनु, सम्पन्न भएका योजनाहरूको पनि गुणस्तर, टिकाउ, मापदण्ड आदि कमशाल हुनु, आयोजनाहरूको प्रभावकारी अनुगमन तथा मूल्यांकन नहुनु र गल्ती तथा कमजारी उपर कारवाही नहुनु देखिन्छन्। दशौँ योजना पछि नेपालका लागि वैदेशिक सहयोग घट्दो अवस्थामा छ भने ऋण बढ्दो अवस्थामा छ।

सार्वजनिक ऋण= पुँजीगत खर्चमा औषत योजनागत आन्तरिक ऋण, मौजदातमा परिवर्तन तथा अन्यको अंश २१.३ प्रतिशत देखिन्छ। पहिलो योजनाकालमा विभिन्न मित्रराष्ट्रहरूबाट सरकारलाई आर्थिक र प्राविधिक गरी रु. ०.३८ अर्ब सहयोग प्राप्त भएको थियो। पाँचौँ योजनाको अन्त्य (२०३६/३७) मा कुल वैदेशिक ऋण ०.५३ अर्ब रहेकोमा छैठौँ योजनाको अन्त्य (२०४१/४२) मा १.८८ अर्ब पुगेको देखिन्छ, ९लएऋ, जडडड०। यो २.५५ प्रतिशतको वृद्धिदर हो। आर्थिक वर्ष २०६६/६७ सम्म कुल तिर्न बाँकी सार्वजनिक ऋण

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३१.९ प्रतिशत रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्ष २०६९/७० मा यो अनुपात ३२.७ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ। आन्तरिक राजस्व परिचालनको सीमितताले गर्दा विकास खर्च वैदेशिक सहायतामा बढ्दो रूपमा आश्रित भएको देखिन्छ। चौथो योजना अवधिमा कुल विकास खर्चको ४४.४९ प्रतिशत वैदेशिक सहायता (३७.४ प्रतिशत) र ऋण (७.०९ प्रतिशत) रहेकोमा सो निर्भरता सातौँ योजनाको अन्त्यमा ६१.१ प्रतिशतमा पुगेको देखिन्छ। यसका साथै देशले प्राप्त गरेको विदेशी सहायतामध्ये अनुदानको अंश घट्दो र ऋणको अंश बढ्दो देखिन्छ। चौथो योजना अवधिमा कुल विदेशी सहायतामध्ये ऋणको अंश २०.८ प्रतिशत सातौँ योजनाको अन्त्यमा ७५.१ प्रतिशत पुगेको छ। फलस्वरूप, देश बढ्दो विदेशी ऋणको साँवा र व्याज भुक्तानीको चङ्गुलमा फस्दै गएको देखिन्छ। नेपालले विदेशी दातृ मुलुक तथा संस्थानहरूबाट स्वीकृत ऋणको उपयोग अति न्यून गरेको देखिन्छ। राष्ट्रको खुद वैदेशिक ऋण चौथो योजना अवधिको १७३४ करोड अर्थात् कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १.६ प्रतिशतबाट सातौँ योजनाको अन्त्यसम्ममा ३६८०.०९ करोड अर्थात् GDP को ४०.५ प्रतिशत पुगेको छ। यसमा आन्तरिक ऋण समेत जोड्ने हो भने ३८९५.७९ करोड अर्थात् कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अंशमा उक्त रकम ४२.९ प्रतिशत पुगेको छ (NPC, 1990)।

आठौँ योजनाअवधिमा वैदेशिक ऋण ३३.७१ अर्ब र आन्तरिक ऋण १५.१५ अर्ब गरी कुल सार्वजनिक ऋण रु. ४८.८६ अर्ब थपिएको छ। नवौँ योजनाको अन्तिम वर्ष सम्ममा नेपालको खुद सार्वजनिक ऋण २२०.१३ अर्ब पुगेको थियो। उक्त समयमा यो ऋण GDP को ५२.१ प्रतिशत हो (MoF, 2011)। दशौँ योजनाको अन्तिम वर्ष (आ.व. २०६३/६४) सम्ममा खुद वैदेशिक ऋण रु. २३४.८६ अर्ब (GDP को ३२.६ प्रतिशत) र आन्तरिक ऋण रु.

९९.३१ अर्ब (GDP को १२.६ प्रतिशत) गरी खुद सार्वजनिक ऋण रु ३३४.१७ अर्ब (GDP को ४५.२ प्रतिशत) पुगेको देखिन्छ (NPC, 2007) । बाह्रौं योजनाअवधिमा कुल वैदेशिक ऋण ११.९६ अर्ब लिएको र रु. १४.१९ अर्ब साँवा भूक्तान गर्दा रु. २.२२ अर्ब कम हुन गएको देखिन्छ । त्यसैगरी, कुल आन्तरिक ऋण १९.०४ अर्ब लिएको र रु. २०.९४ अर्ब साँवा भूक्तान गर्दा रु. १.९ अर्ब कम हुन गएको देखिन्छ (MoF, 2013) ।

यो ऋणमा क्रमशः वृद्धि हुँदै चौधौं योजनाको अन्त्य (२०७५/७६) अर्थात् २०७६ असार मसान्तसम्म आइपुग्दा खुद वैदेशिक ऋण ५९४.९३ अर्ब र आन्तरिक ऋण ४५२.९८ अर्ब गरी खुद सार्वजनिक ऋण रु. १०७४.९१ अर्ब पुगेको छ । जुन प्रचलित मूल्यमा GDP को ३२.५५ प्रतिशत हो (NPC, 2016; MoF, 2018) । यो रकम आर्थिक वर्ष २०७९/८० को फागुन मसान्तसम्म आइपुग्दा वैदेशिक ऋण १०१०.२८ अर्ब र आन्तरिक ऋण १०६९.७८ अर्ब गरी जम्मा ऋण २०८०.०६ अर्ब पुगेको छ । जुन प्रचलित मूल्यमा GDP को ३८.३५ प्रतिशत हो (MoF, 2023) । उक्त ४४ महिनामा कुल ऋण ९३.५१ प्रतिशतले बृद्धि भएको छ । चौधौं योजनासम्ममा वैदेशिक ऋणभन्दा आन्तरिक ऋण न्यून देखिन्छ तर पन्ध्रौं योजनाअवधिको अन्त्य तिर वा वि.सं. २०७९ सम्म आउँदा आन्तरिक ऋण उच्च भएको देखिन्छ ।

साधारण तथा पूँजीगत खर्च: पहिलो आवधिक योजनाका अन्तिम वर्ष अर्थात् आर्थिक वर्ष २०१७/१८ को सरकारी बजेटमा कुल खर्च रु. ०.३७७२ अर्बमध्ये साधारण खर्च ३१.३१ प्रतिशत (रु. ०.११८१ अर्ब) र पूँजीगत खर्च ६८.६९ प्रतिशत (रु. ०.२५९१ अर्ब) भएको थियो (NPC, 1962) । त्यसैगरी, यो तथ्याङ्क आर्थिक वर्ष २०२८/२९ को सरकारी बजेटमा हेर्दा कुल खर्च रु. ०.८८९६ अर्बमध्ये साधारण खर्च ३६.५३ प्रतिशत (रु.

०.३२५० अर्ब) र पूँजीगत खर्च ६३.४७ प्रतिशत (रु. ०.५६४६ अर्ब) भएको थियो (NPC, 1975) । उक्त दुई आर्थिक वर्षको तुलना गर्दा पूँजीगत खर्च ५.२२ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ । चौथो योजना अवधिमा कुल खर्च रु. ५.७ अर्बमध्ये साधारण खर्च ३७.८९ प्रतिशत (रु. २.१६ अर्ब) र पूँजीगत खर्च ६२.२२ प्रतिशत (रु. ३.५४ अर्ब) छुट्याएको थियो (NPC, 1970) । त्यसैगरी छैठौं योजना अवधिमा कुल खर्च रु. ४१.१२ अर्बमध्ये साधारण खर्च १७.४६ प्रतिशत (रु. ७.१८ अर्ब) र पूँजीगत खर्च ८२.५४ प्रतिशत (रु. ३३.९४ अर्ब) हुने अनुमान गरिएको थियो तर साधारण खर्च लक्ष्यभन्दा बढी अर्थात् १०१.४ प्रतिशत (रु. ७.२८ अर्ब) र पूँजीगत खर्च लक्ष्यभन्दा कम अर्थात् ४६.७ प्रतिशत (रु. १५.५८ अर्ब) मात्र भएको देखिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०३८/३९ मा कुल खर्च रु. ५.३६ अर्बमध्ये साधारण खर्च ३०.४१ प्रतिशत (रु. १.६३ अर्ब) र पूँजीगत खर्च ६९.५९ प्रतिशत (रु. ३.७३ अर्ब) भएको थियो (NPC, 1985) । आर्थिक वर्ष २०२८/२९ र २०३८/३९ को तुलना गर्दा पूँजीगत खर्च ६.२२ बढेको छ । आर्थिक वर्ष २०४७/४८ मा कुल खर्च रु. २३.५५ अर्बमध्ये साधारण खर्च ३२.१४ प्रतिशत (रु. ७.५७ अर्ब) र पूँजीगत खर्च ६७.८६ प्रतिशत (रु. १५.९८ अर्ब) भएको थियो (NPC, 1985) । आर्थिक वर्ष २०३८/३९ र २०४७/४८ को तुलना गर्दा पूँजीगत खर्च १.७३ घटेको देखिन्छ । आठौं योजनाअवधिमा कुल खर्च १६७.२४ अर्बमध्ये साधारण खर्च ३२.१ प्रतिशत (रु. ५३.६७ अर्ब) र पूँजीगत खर्च ६७.९ प्रतिशत (रु. ११३.४८ अर्ब) गर्ने लक्ष्य थियो । लक्ष्यको तुलनामा साधारण खर्च २७३ प्रतिशतले बढेर रु. ६८.३४ अर्ब पुगेको थियो भने पूँजीगत खर्च ३०.३२ प्रतिशतले घटेर ८७.०८ अर्ब हुन पुग्यो । यसरी साधारण खर्च बढ्नुका प्रमुख कारणहरूमध्ये रु.२.७२ अर्ब (स्थिर मूल्यमा) विकास खर्चलाई साधारण खर्चमा सार्नु र वि.सं. २०५६ सालको आम निर्वाचनमा उच्च खर्च हुनु हुन् ।

नवौँ योजनाअवधिमा कुल खर्च रु. ३३७.२ ९ अर्बमध्ये साधारण खर्च रु. १७४.७१ अर्ब र पुँजीगत खर्च १६२.५८ अर्ब हुने अनुमान थियो । लक्ष्यको तुलनामा कुल खर्च रु. २७८.४७ अर्बमध्ये साधारण खर्च १.१ प्रतिशतले बढ्न गई रु. १४९.३६ अर्ब र पुँजीगत खर्च ३१.९ प्रतिशतले घट्न गई रु. १२९.११ अर्ब भएको थियो । साधारण खर्च बढ्नुका प्रमुख कारणहरूमा कर्मचारीको तलब सुविधा तथा निवृत्तीभरण दायित्वमा वृद्धि र शान्ति सुरक्षासम्बन्धी खर्चमा वृद्धि हुन् । दशौँ योजनामा कुल खर्च ४५६.३ अर्बमध्ये साधारण खर्च ६०.९ प्रतिशत (रु. २७७.९ अर्ब) र पुँजीगत खर्च ३९.१ प्रतिशत (रु.१७८.४ अर्ब) को लक्ष्य राखिएको थियो । यथार्थमा कुल खर्च ९७.२ प्रतिशत (रु. ४४३.५ अर्ब) भएको थियो । जसमध्ये साधारण खर्च ६३.४ प्रतिशत (रु. २८१.३ अर्ब) र पुँजीगत खर्च ३६.६ प्रतिशत (रु. १६२.२ अर्ब) थियो । यहाँ, लक्ष्यको तुलनामा साधारण खर्च १.२ प्रतिशतले उच्च र पुँजीगत खर्च ९.१ प्रतिशतले न्यून हो । एघारौँ योजनामा कुल खर्च ५११.३८ अर्बमध्ये साधारण खर्च ५५.८३ प्रतिशत (रु. २८५.३८ अर्ब) र पुँजीगत खर्च ४४.१७ प्रतिशत (रु.२२५.९ अर्ब) को लक्ष्य राखिएको थियो । यथार्थमा कुल खर्च १०१.८ प्रतिशत (रु. ५२०.६ अर्ब) भएको थियो । जसमध्ये साधारण खर्च (सावाँ भूक्तानी समेत) ६६.२ प्रतिशत (रु. ३४४.७६ अर्ब) र पुँजीगत खर्च ३३.८ प्रतिशत (रु. १७५.८४ अर्ब) थियो । यहाँ, लक्ष्यको तुलनामा साधारण खर्च २०.८ प्रतिशतले उच्च र पुँजीगत खर्च २२.२ प्रतिशतले न्यून हो ।

बाह्रौँ योजनामा कुल खर्च १०२० अर्बमध्ये साधारण खर्च (सावाँ भूक्तानी सहित) ६४.३१ प्रतिशत (रु. ६५६ अर्ब) र पुँजीगत खर्च ३५.६९ प्रतिशत (रु.३६४ अर्ब) को लक्ष्य राखिएको थियो । जसमध्ये यथार्थमा साधारण खर्च (सावाँ भूक्तानी बाहेक) १०६.४ प्रतिशत (रु. ७०१.०८ अर्ब) र पुँजीगत खर्च ४२.१२ प्रतिशत (रु. १५३.३२ अर्ब) थियो ।

यहाँ, साधारण खर्चको लक्ष्यबाट सावाँ भूक्तानीलाई कट्टा गर्ने हो भने लक्ष्यको तुलनामा साधारण खर्च २३.२२ प्रतिशतले उच्च र पुँजीगत खर्च ५७.८८ प्रतिशतले न्यून हो । योजनाअवधि भित्रका वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम समयमा नै प्रस्तुत हुन नसकेको कारण पुँजीगत खर्चमा संकुचन हुन गएको देखिन्छ (MoF, 2013) । त्यसैगरी तेह्रौँ र चौधौँ योजनामा पनि साधारण खर्च लक्ष्यभन्दा माथि र पुँजीगत खर्च लक्ष्यभन्दा कम खर्च भएको देखिन्छ । नवौँ योजनासम्म साधारण खर्च पुँजीगत खर्चभन्दा न्यून देखिन्छ भने दशौँ योजनादेखि साधारण खर्च पुँजीगत खर्चभन्दा उच्च हुँदै आएको छ ।

आर्थिक वृद्धिदर. पहिलो योजनाको प्रमुख उपलब्धि भनेको योजनागत विकासको प्रारम्भ हो भने नेपाललाई योजनागत विकासको अनुभव प्रदान गर्नु हो (NPC, 1962) । पहिलो योजनाअवधिमा सीमित ज्ञान र अनुभवका कारण उल्लेखनीय आर्थिक प्रगति नभएता पनि जनतामा योजनाको भावना जागृत भएको थियो भने शिक्षा, स्वास्थ्य, सडक, बिद्युत आदि क्षेत्रहरूमा केही सुधारका कामहरू भएका थिए (NPC, 1965) । त्यसैगरी, पहिलो, दोस्रो र चौथो योजनाको समिक्षालाई हेर्दा ती योजना अवधिमा भएको आर्थिक वृद्धिदर एकिन गर्न सकिदैन । चौथो योजनाअवधिमा ४.० प्रतिशतको लक्ष्यको तुलनामा २.६५ प्रतिशत मात्र उपलब्धि देखिन्छ । कृषि क्षेत्रको लक्ष्य ३.२ प्रतिशतको तुलनामा ४.७ प्रतिशत र गैर-कृषि क्षेत्रको लक्ष्य ५.६ प्रतिशतको तुलनामा ४.० प्रतिशतको उपलब्धि देखिन्छ । लक्ष्यको नजिक रहेको योजना भनेको चौधौँ देखिन्छ । यस योजनाअवधिमा ७.७ प्रतिशतको लक्ष्यमा ६.९ प्रतिशत, कृषि क्षेत्रमा ४.७ प्रतिशतको लक्ष्यमा ४.२ प्रतिशत र गैर कृषि क्षेत्रको ८.४ प्रतिशतको लक्ष्यको तुलनामा ८.० प्रतिशतको प्राप्ति देखिन्छ । अन्य कुनै पनि योजनाहरूले लक्ष्यअनुसारको उपलब्धि हात पार्न सकेको देखिदैन ।

प्रतिव्यक्ति आय. दोस्रो योजनाको अन्तिम वर्षमा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय \$६८ मात्र थियो । उक्त समयमा भारत, पाकिस्तान र अमेरिकाको प्रतिव्यक्ति आय क्रमशः \$७३, \$७४ र \$२५०० थियो । छैठौँ योजनाको अन्तिम वर्ष २०४१/४२ मा आइपुग्दा नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय बढेर \$१४०.८३ (रु. २५२५) (NPC, 1985) पुगेको थियो । त्यसैगरी, सातौँ योजनाको अन्तिम वर्ष २०४६/४७ मा आइपुग्दा नेपाली रूपैयाँमा बढेको भएता पनि अमेरिकी डलरमा भने घटेको देखिन्छ । उक्त वर्ष प्रतिव्यक्ति आय \$९०.९६ थियो भने नेपाली रूपैयाँमा भने रु. २६०५ पुगेको देखिन्छ (NPC, 1992) । यसरी प्रतिव्यक्ति आय अमेरिकी डलरमा घट्नुको कारण विनिमय दरमा भएको उच्च परिवर्तन हो । विनिमय दर आर्थिक वर्ष २०४१/४२ मा USD1 = NPR 17.93 थियो भने आर्थिक वर्ष २०४६/४७ मा USD1 = NPR 28.64 पुगेको थियो (NRB, 2023) । उक्त अवधिमा नेपाली रूपैयाँको तुलनामा अमेरिकी डलरको मूल्य बढेका कारण प्रतिव्यक्ति आय अमेरिकी डलरमा घटेको देखिन्छ । चौथो योजनाअवधिमा प्रतिव्यक्ति आयमा उल्लेखनीय सुधार नभएको तथ्य स्पष्ट छ । प्रतिव्यक्ति आय अत्यन्तै न्यून गतिमा वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यसैगरी, दशौँ योजनाको अन्तिम वर्षमा यो आयमा वृद्धि भई \$४९४ पुगेको थियो भने एघारौँ योजनाका अन्त्यमा \$५६१ पुगेको देखिन्छ । त्यसैगरी, बाह्रौँ योजनाको अन्त्यमा यो रकममा वृद्धि भई \$७१४ र तह्रौँ तथा चौधौँ योजनाको अन्त्यमा क्रमशः \$८९३ र \$१२०६ पुगेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा नेपालको प्रतिव्यक्ति आय \$१४१० पुगेको छ (MoF, 2023) ।

निष्कर्ष

वि.सं. २००७-२०१७ को बिचमा शासकीय संरचनाका प्रणालीको जग बसाउने कार्यहरू भए भने वि.सं. २०१७-२०४६ सम्म पञ्चायती व्यवस्थालाई अनुकूल हुनेगरी कार्यहरू भएको

देखिन्छ । वि.सं. २०४६ पश्चात् आर्थिक सुधारका कार्य हुनखोजे पनि अपेक्षित रूपमा हुन सकेको पाइदैन । योजनाहरूले अवलम्बन गरेका उद्देश्यहरू प्राप्तीका लागि विनियोजित पूँजीगत खर्च हुनसकेको पाइएन् । योजना अवधिमा औषत योजनागत पूँजीगत खर्च लक्ष्यको तुलनामा ७३.७७ प्रतिशत मात्र भएको छ । पूँजीगत खर्चमा औषत योजनागत राजस्वको अंश पनि लक्ष्यअनुरूप छैन । पाँचौँ र बाह्रौँ योजनाहरूले राजस्व परिचालनमा लक्ष्यलाई पछ्याएको देखिन्छ भने अन्य कुनै पनि योजनामा त्यसले सफलता पाएको देखिदैन । दशौँ योजनाभन्दा पहिलो चालु खर्चभन्दा पूँजीगत खर्च उच्च थियो भने दशौँ योजनादेखि चालु खर्च पूँजीगत खर्चभन्दा उच्च हुँदै आएको देखिन्छ । पहिलो योजना देखि छैठौँ योजनासम्ममा औषत वार्षिक १०.३९ प्रतिशतले सार्वजनिक ऋणको भार थपिएको देखिन्छ भने वि.सं. २०७६ असार मसान्तमा भएको सार्वजनिक ऋणको भार वि.सं. २०७९ फागुन मसान्तसम्म (४४ महिनामा) आइपुग्दा ऋण्डे दोब्बर (९३.५१ प्रतिशत) ले वृद्धि भएको छ । दशौँ योजनाभन्दा पहिला वैदेशिक ऋणभन्दा सहयोगको रकम उच्च थियो भने त्यसपछि सहयोगभन्दा ऋणको रकम उच्च हुँदै गएको देखिन्छ । पहिलो योजना र पाँचौँ योजनामा वैदेशिक अनुदान लक्ष्यअनुसार परिचालन भएको देखिन्छ भने अन्य योजनाहरूमा देखिदैन । चौथो योजनादेखि मात्र खर्चलाई आधुनिक प्रणालीअनुसार चालु र पूँजीगत खर्चमा छुट्याउने परिपाटीको विकास भएको देखिन्छ । नेपालीको प्रतिव्यक्ति आय अत्यन्तै न्यून दरमा वृद्धि भएको छ । देशको यस्तो अवस्थामा अव दिगो आर्थिक विकासका लागि देशभित्रको मानव तथा प्राकृतिक साधन र स्रोतको दिगो परिचालन गर्न कुल गार्हस्थ्य बचतमा वृद्धि गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसका लागि तत्काल सरकारी उपभोगको क्षेत्रमा मितव्ययिता अपनाउँदै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको उत्पादन क्षमतामा वृद्धिका लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको बढ्दो अंश लगाणीतर्फ प्रवाहित गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

References

- Bhattarai, K. (2023). *Economic growth and development in India and SAARC countries*. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/151161166.pdf>.
- CEIC. (2023). *GDP per-capita*. Retrieved from <https://www.ceicdata.com/en/indicator/gdp-per-capita>.
- Dahal, M. K. (2004). *Nepalese economy: Towards building a strong economic nation-state* (M. K. Dahal Ed.). Kathmandu: Central Department of Economics, Tribhuvan University and New Hira Books Enterprises.
- Dahal, M. R., Paudel, M. R., & Paudel, S. (2068). *Nepalese economy and quantitative techniques*. Kathmandu: MK Publisher and Distributors Pvt. Ltd.
- Goldsmith, A. (1985). The private sector and rural development: Can agribusiness help the small farmer? *World Development*, 13(10), 1125-1138. doi:[https://doi.org/10.1016/0305-750X\(85\)90031-2](https://doi.org/10.1016/0305-750X(85)90031-2).
- Green, H. (2012). From paternalism to participation: The motivations and understandings of the “developers”. *Development in Practice*, 22(8), 1109-1121. doi:<https://doi.org/10.1080/09614524.2012.714351>.
- Halfon, N., Russ, S. A., & Schor, E. L. (2022). The emergence of life course intervention research: Optimizing health development and child well-being. *Pediatrics*, 149(5), 1-8. doi:10.1542/peds.2021-053509C
- KC Saugat, P. K., Sharma, S., Pandey, A.R. & Baral, S.C. (2023). Nepal health financing in light of federalism and pandemic. *Perspectives in Public Health*. 20(10), 1-16. Doi:10.1177/17579139231180750.
- Mahebe, D., & Mugobera, R. (2023). Investigating the effect of infrastructural development on economic growth in Uganda. *Journal of Economics, Management and Trade*, 29(6), 50-62. doi:10.9734/jemt/2023/v29i61099.
- Mirzabaev, A., Strokov, A., & Krasilnikov, P. (2023). The impact of land degradation on agricultural profits and implications for poverty reduction in central Asia. *Land Use Policy*, 126(1), 15-24. doi:<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2022.106530>.
- MoF. (2013). *Economic survey 2070/71*. Kathmandu: Ministry of Finance, the Government of Nepal.
- MoF. (2018). *Economic survey 2017/18*. Kathmandu: Ministry of Finance, the Government of Nepal. Retrieved from <https://www.mof.gov.np/site/publication-category/21>.
- MoF. (2023). *Economic survey 2022/23*. Kathmandu: Ministry of Finance, Government of Nepal. Retrieved from <https://www.mof.gov.np/site/publication-category/21>.
- MoFA. (2023). Former minister list. Minister of Foreign Affairs, Government of Nepal. Retrieved from <https://mofa.gov.np/former-minister-list/>.
- Neupane, B. P. (2069). *Development economics and Nepalese economy*. Kathmandu: Deltrox Publication Pvt.Ltd.
- Niroula, B., & Updhaya, J. P. (2023). Effect of motivation on employees' performance in cooperative society

- of Lalitpur Metropolitan City, Nepal. *Jambura Science of Management*, 5(1), 1-12. doi:<https://doi.org/10.37479/jsm.v5i1.14373>.
- NLC. (2072). Constitution of Nepal 2072. Kathmandu: Nepal Law Commission. Retrieved from <https://lawcommission.gov.np/>.
- NPC. (1956). An approach paper to the thirteenth plan (fiscal year 2013-16). Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/FirrstPlan_Eng1.pdf.
- NPC. (1956). First periodic plan – 2013/14-2017/18. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/FirrstPlan_Eng.pdf.
- NPC. (1956). First periodic plan – 2013/14-2017/18. Kathmandu: National Planning Commission, The Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/FirrstPlan_Eng.pdf.
- NPC. (1962). Third periodic plan – 2019/20-2021/22. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from
- NPC. (1965). Third periodic plan – 2022/23-2026/27. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/Thirs_ENG.pdf.
- NPC. (1970). Fourth periodic plan – 2027/28-2031/32. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/fourth_eng.pdf.
- NPC. (1970). *The fourth plan (fiscal year 1970/71 – 1974/75)*. Kathmandu: National Planning Commission, The Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/en/category/periodic_plans.
- NPC. (1975). Fifth periodic plan – 2032/33-2036/37. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/fifth_eng.pdf.
- NPC. (1980). Sixth periodic plan – 2037/38-2041/42. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/sixth_eng.pdf.
- NPC. (1980). *The sixth plan (fiscal year 1980/81 – 1984/85)*. Kathmandu: National Planning Commission, The Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/en/category/periodic_plans.
- NPC. (1985). Seventh periodic plan – 2042/43-2046/47. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/seventh_nep.pdf.
- NPC. (1992). Eithth periodic plan – 2049/50-2053/54. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/eighth_eng.pdf.
- NPC. (1997). Nineth periodic plan – 2054/55-2058/59. Kathmandu: National Planning Commission, Government

- of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/ninth_nep.pdf.
- NPC. (2002). Tenth periodic plan – 2059/60-2063/64. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/10th_eng.pdf.
- NPC. (2007). Eleventh periodic plan – 2064/65-2066/67. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/11tyip_eng.pdf.
- NPC. (2010). Twelveth periodic plan – 2067/68-2069/70. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/TYP_2012.pdf.
- NPC. (2013). Thirteenth periodic plan – 2070/71-2072/73. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/13th-Plan_nep.pdf.
- NPC. (2016). Fifteenth periodic plan – 2073/74-2075/76. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from <https://npc.gov.np/images/category/14th-plan-full-document.pdf>.
- NPC. (2019). Fourteenth periodic plan – 2076/77-2080/81. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/images/category/15th_plan_English_Version.pdf.
- NPC. (2019). *The fifteenth plan (fiscal year 2019/20 – 2023/24)*. Kathmandu: National Planning Commission, The Government of Nepal. Retrieved from https://npc.gov.np/en/category/periodic_plans.
- NRB. (2023). Exchange rate of the Nepalese rupee vis-a-vis the US dollar. Retrieved from <https://www.nrb.org.np/contents/uploads/2022/07/Exchange-rates.xlsx>.
- NSO. (2023). National population and housing census 2021 (national report). Kathmandu: National Statistics Office. Retrieved from <https://censusnepal.cbs.gov.np/results/downloads/national>.
- Paudel, M. R. (2072). *Nepalese economy*. Kathmandu: MK publisher and distributors Pvt. Ltd.
- Paudel, R.C. (2023). Capital expenditure and economic growth: A disaggregated analysis for Nepal. *Cogent Economics & Finance*. 11(1), 1-21. Retrieved from 10.1080/23322039.2023.2191449
- Shakya, P. L. (2023). Development (periodic) plan formulation in Nepal. Retrieved from <https://dms.nasc.org.np/sites/default/files/documents/Plan%20Formulation.pdf>.
- Shakya, P.L. (2021). Development (periodic) plan formulation in Nepal. Retrieved from <https://dms.nasc.org>.

np/sites/default/files/ documents/ Plan%20
Formulation.pdf.

Shiwakoti, D.R., Paudel, M.R., & Shrestha, P.
(2012). *Economics of development
and education*. Kathmandu: Pinakal
Publication Pvt. Ltd.

Taiwo, M. & Taiwo, A. (2011). Government
expenditure and economic
development: Empirical evidence
from Nigeria. *European Journal of
Business and Management*. 3(9),
18-30. Retrieved from [https://core.
ac.uk/download/pdf/ 234624111.pdf](https://core.ac.uk/download/pdf/234624111.pdf).

UNICEF Nepal. (2018). *A conceptual
framework for resource mobilization*.
Kathmandu: UNICEF Nepal.
Retrieved from [https://www.unicef.
org/nepal/media/ 1026/file/A%20
CONCEPTUAL%20 FRAMEWORK%20
FOR%20RESOURCE%20
MOBILIZATION.pdf](https://www.unicef.org/nepal/media/1026/file/A%20CONCEPTUAL%20FRAMEWORK%20FOR%20RESOURCE%20MOBILIZATION.pdf).

Velayudhan, S. K. (2022). Influence of
economic benefits and social
interaction on buyer participation in
a rural retail institution: Study of an
Indian periodic market. *International
Journal of Rural Management*, 18(2),
232–249. doi:[https://doi.org/10.1177
/09730052211008294](https://doi.org/10.1177/09730052211008294).

Wikipedia. (2021). Economy of China.
Retrieved from [https://en.wikipedia.
org/wiki/Economy_of_China](https://en.wikipedia.org/wiki/Economy_of_China)